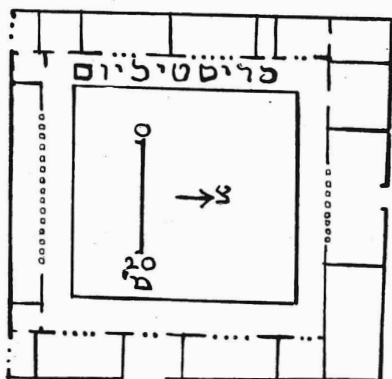

על Burgi ו-Burgarii בארץ-ישראל

מאת

שמעון אפל באום

רשימה זו באה להרחיב את הדיון שפתח בו הפרופ' מ. שובה במאמרו על כתובת "הבורגוס" שנגלתה בקיסרי (1). מתוך העיון בעדויות מן הספרות ומן האפיגרפיה על בורגים שמקודם לתקופה הביזנטית בארץ זו, שכונסו באותו מאמר, עולות שלוש שאלות, ואלו הן: א) מה היתה דמותו של בורגוס? ב) כלום אפשר לקבוע את זמן תחילתם של הבורגים ומגמת בנייתם בארץ-ישראל מבחינה גיאוגראפית? ג) כלום שירתו יהודים בתור בורגארים? דומני, שלעניין השאלה הראשונה יש עדות בידנו. מאמר במדרש ויקרא רבה (פ"ז, ד'), המובא ע"י הפרופ' שובה, מוכיח בבירור, שבורגוס במאה הג' לסה"נ היה משמש תחנת-דרכים ומלון-אורחים. עדות זו יש לה חיזוק בכתובת מאוחרת יותר מפאנוניה, מזמנו של ואלנטיניאנוס (2), המזכירה בנייתו של בורגוס שנקרא "commercium". גם בארניאי שבלוקיה נמצאה כתובת (3), המספרת שבמאה הבי' לסה"נ הפכו בניין של גימנסיון ל-*παρόχιον*, *mansio*, כלומר תחנת דרכים, אכסניה. תוכנית הגימנסיון בתקופה ההילניס-

ציור 1

תכנית הגימנסיון באולימפיה

(1) ספר היובל לכב' יעקב נחום הלוי אפשטיין, תש"ו, תרביץ, כ', ע' 278 וא'.

(2) Dessau, *I.L.S.*, 762.

(3) *I.G.R.* III, 639.

טית והרומית ידועה יפה: צורתה צורת חצר מרובעת מוקפת חדרים לכל ארבע רוחותיה. אכסניה ציבורית רומית דומה לזו נגלתה, דרך משל, ב-Silchester (Callera Atrebatum) שבבריטניה⁴. אף מפניה אחרת של הקיסרות באה עדות לכך, שבורגוס יכול שתהיה לו צורה כזו. ב-Harlach, הסמוכה ל-Weissemburg, בדרום-גרמניה, נמצא מִצָד רומי דומה שנבנה במאה ה'ד' לסה"נ, והוא מתואר כבורגוס: הוא בניין ששטחו כ-22 ממ"ר וצורתו חצר פנימית מוקפת שורות חדרים⁵. אילמן כותב על בניין זה⁶: "המבנה בהארלאך אין ספק שבורגוס היה, תחנה מבוצרת של יחידה צבאית שהופקדה לסייר את הדרכים ולשומרן"⁷. תוכנית כזו יפה היתה גם לצורכי הגנה וגם לאיכסון נוסעים, ובחצר הפנימית היו אנשי המשמר כונסים את חפציהם ואת בהמתם⁸, ועוד נחזור לעניין זה במה שיבוא.

הדברים שבתוס' ערובין (כ"ו, ה' ד') וירוש' ערובין (פ"ה, צ"ב, ע"ב), שהביאם הפרופ' שובה במאמרו הנ"ל, מעידים שבורגוס היו משמשים במאה ה'ב' לסה"נ תחנות לאורך הדרכים שבין טבריה לציפורי, ובין צור לצידון. כלום אפשר למצוא כמותם גם במקומות אחרים באותה תקופה?

ג. אלון ז"ל העיר את דעת החוקרים⁹ על מה שנאמר במכילתא (מסכתא בחדש (יתרו) פרשה א'; הרוביקין-רבין, ע' 203/4) בשם ר' יוחנן בן זכאי: "לא רציתם להשתעבד לשמים, הרי אתם משתעבדים לפגומי גויים ערביים; לא רציתם לשקול לשמים בקע לגולגולת, הרי אתם שוקלים חמישה עשר שקלים במלכות אויביכם: לא רציתם לתקן הדרכים והרחובות לעולי

⁴ *Archaeologia*, LIV, 222.

⁵ *B.R.G.K.* IX, 66—86; *Röm. Ger. Korzbl.* II, 1909, 68 sqq.; *Ger. Rom.* I, 1922, pl. XVII.

⁶ *Congress of Roman Frontier Studies*, 1949, ed. Birley, 1952, 92.

⁷ השווה לכאן גם את המִצָד הרומי המאוחר, המיוחד במינו, בספרם של — Wagner *Dillingen Bürge, Die Römer in Bayern*, ציורים 9, 47; צורתו של מצד זה צורת מלבן מאורך, ובו שתי שורות חדרים פנימיים, הערוכות כל שורה לאורכו של אחד הצדדים הארוכים. (8) אין בדעתי להוכיח, שבורגוס היתה לו תמיד צורה אחת. לפי המקורות (עי' שובה, שם, 281) ברור, שהבורגוס יכול שיהיה: א) תחנת-דרכים ואכסניה; ב) מִצָד קטן לחיל-מצב המופקד על בטחון הדרכים, או מצד החולש על שתי תחנות חשובות יותר; ג) מרכז מבוצר של מתיישבים חקלאיים באזורי גבולות המשובשים בסכנות; ד) מגדל תצפית ואיתות. מכל מקום נ"ר, שבורגוס שימש פעמים הרבה בכל התפקידים האלה כאחת.

⁹ תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, 1952, עמ' 42 והערה.

רגל, הרי אתם מתקנין את הבורגסין ואת הבורגנין לעולי לכרכי (נ"א לכרמי) מלכים". הואיל ומת ר' יוחנן סמוך לשנת 80 לסה"נ בקירוב, הרי לפנינו זכר לבורגים מוקדם מאלה שהביא הפרופ' שובה. הזכר הקדום ביותר לבורגארים או לבורגוס הידוע מן הכתובות, הוא מתחילת ימי מלכותו של אנטונינוס פיוס (138—140 לסה"נ) בדאקיה¹⁰; שאר כל הרישומים שבמשנה ובתלמוד, שהזכרים הפרופ' שובה במאמרו הנ"ל, הם מן המאה הב' ואילך.

בדברי המכילתא הנ"ל חשוב לקבוע, מה הגירסה הנכונה — "כרכים" (מצדות) או "כרמים". לגרסה "כרמים" יש רמז במסורת אחרת (ירוש' תענית, ד', ס"ט, ע"א: איכ"ר, ב', ה'), המספרת שהיה כרם לאדריאנוס שמונה עשר מיל על שמונה עשר מיל והוא הקיפו גדר מהרוגי ביתר. בשני המקורות נאמר בפירוש, ששיעור זה של 18 מילין הוא כשיעור שבין טבריה לציפורי (ועי' ירוש' עירובין, לעיל): ולא זו בלבד, אלא מוצאים אנו דברים מקבילים לדברי המכילתא בשיר השירים זוטא (בובר) ע' 14, על הפסוק "שמוני נוטרה את הכרמים" (ושם זה לשון דבריו של ריב"ז: לא היתה נפשכם שומרים לבית המקדש כגאן (כהוגן?) והיו שמורים (שומרים) בבורגני הגולה)¹¹.

מה טיבו של כרם אדריאנוס, והיכן היה מקומו? פרט זה, שהיה הכרם מוקף גדר של הרוגי ביתר, רומז שמקומו היה למערבה של ירושלים. אם נניח, שהמילין היו מילין רומיים — ודבר זה אינו מוטל בספק, שהרי הריחוק מטבריה לציפורי הוא 18 מילין רומיים — שטחו של הכרם היה 283,128 iugera. מושבת אוגוסטה (Colonia Augusta Praetoria), שנוסדה בשביל 3000 חיילים משוחררים פריטוריאנים¹², הקיפה שטח עירוני של 40 הקטר; אם עיר-המושבה האדריאנית איליה קפיטולינה היא היא שטח העיר העתיקה של ירושלים, כפי שמשער ייבין¹³, הרי שטחה כ-70 הקטר, ומוה יש להפחית כ-20 הקטר שתפוסים היו ע"י מחנה הלגיון X "פְּרִיטְנָסִיס"¹⁴.

¹⁰ Arch. epig. Mitt. XVII, 224, כתובת זו אינה נזכרת ע"י פרופ' שובה.

¹¹ ג. אלון (שם) מזכיר כתובת מסוריה (אום אל-ג'מל) מהמאה הב', כרישום המוקדם ביותר של בורגוס. כאן נפלה, כנראה טעות, ומראה-המקום צ"ל, Amer. Arch. Exped. to Syria 1904-5, 9, no. 233, ואותה כתובת היא מימי ואלנטיניאנוס.

¹² עי' אלון, שם.

¹³ Strab. IV, 206; Dio LIII, 25.

¹⁴ מלחמת בר כוכבא, תש"ו, עמ' 123.

¹⁵ דוגמה מקבילה של מושבת אורחים רומיים (colonia) היושבת בכפיפה אחת

ונמצא השטח האזרחי הוא 50 הקטר. מתקבל על הדעת, שגם איליה נוסדה בשביל 3000 מתיישבים בקירוב, שהיו זקוקים, לפי חלוקה של 100 iugera אדמה לכל איש — ל-300,000 iugera של קרקע חקלאית, והוא שטח השווה בקירוב לשטחו של כרם אדריאנוס הנ"ל¹⁵). ושמא רשאים אנו להציע את ההשערה, ש"כרם" זה הוא תחום ההתיישבות (ה-territorium) של איליה קפיטולינה¹⁶ ?

ההצעה לזהות את "כרם אדריאנוס" עם תחום ההתיישבות של איליה, יש בה בנותן-טעם לדבריו של ר' יוחנן בן זכאי על הדרכים והרחובות לעולי רגל, שכוונתם כנראה לדרכים העולים לירושלים מן המערב. הבורגים שהיו בנויים לאורך הדרכים האלה, הוקמו בתקופת הפלאווים, והיו קשורים ב"כרמי מלכים", שבוודאי הם הם כרם אדריאנוס, שהיה תחילה תחום הלגיון X פְּרִיטֶנְסִים (territorium legionis), ואחר-כך תחום מושבת איליה. ואפשר יש לכך רמז גם במה שמסופר באיכ"ר א', ט"ז, שמשנגמרה מלחמת בר-כוכבא הושיב אדריאנוס שלוש משמרות בחמת (אמאוס), בכפר לקיטיא (בית-ליקיה) ובבית-לחם. שני המקומות שנזכרו לראשונה שוכנים על דרכים חשובות העולות מן השפלה לירושלים, וכנראה שקרו הכובשים הרומיים על שמירת הביטחון בקווים הללו. אף השוואת השטח של כרם אדריאנוס לשיעור הדרך שמטבריה לציפורי, רומזת כנראה על בורגים שהיו בדרך ל"כרם", שהרי לפי עדות אחרת, היו בורגים בין שתי הערים הנ"ל במאה ה'בי'¹⁷).

עם מחנה לגיון, היא (Eburacum) York, ששטחה היה כ-40 הקטר, ועי' Richmond, Arch. Journal, CIII, 82

15) לפי חשבון מדויק אפשר היה ליישב בכרם אדריאנוס רק 2,800 איש, ומניין זה עולה יפה עם מה שידוע לנו, שאיליה העיר חולקה לשבעה אמפודות (ἄμφοδα), ועי' Chron. Pasc. I, 474

16) ויש מקום לשער, שהשתמשו בלשון כרם על דרך ההשאלה, כדי לתאר שטח שנמדד ונחלק במדידה מדויקת שתי וערב, ושביליו דומים לשורות גפנים. פליניוס (Hist. Nat. XVII, 169) מוזכר כרם שנחלק לפי שיטה זו במדידה מדויקת (limitatio), ואילו איני יודע כל עדות ל-limitatio של איזור איליה, אף-על-פי שהשיטה היתה אופיינית למושבות של חיילים משוחררים ושל אזרחים רומיים. איזור מחולק ב-limitatio אפשר לראות בואדי אטלח שבערבה, 20 ק"מ לדרומו של ים-המלח. — ועי' ZDPV 1934, Plan 13

17) השווה תחנת-הדרכים הרומאית המסומנת במפת ארץ-ישראל הרומיית של מ. אבי-יונה (Dalman, QDAP. V. 1936) במשכנה, לצפון-מערב מלוביה, על כביש זה עי' גם Sacred Sites and Ways. (Eng. edn.), 1935, 114

ואפשר שכאן וכאן נבנו הבורגים בעבודת-כפייה של יהודים בזמן הראשון שלאחר הכיבוש.

כלום שירתו יהודים בתור בורגאריי? בתקופת אדריאנוס, ולאורך כבישי ירושלים, ודאי שלא שירתו, שכן יש לנו עדות מפורשת שנאסרה על היהודים הישיבה בתחום ירושלים¹⁸. אף-על-פי-כן מדברי חז"ל האומרים, שהדר בבורגנין שלושים יום צריך ליתן מזוזה (ירוש' מגילה פ"ד, ע"ה, ע"ג), אנו למדים שישבו יהודים בבורגי. אף במשנה אהלול (י"ח, י) נמנו "הבורגנין" עם "עשרה מקומות שאין בהם משום מדור כנענים", ועל-כן אינם טמאים, ולכאורה גם זו עדות לישיבת היהודים בבורגים, אבל שם נזכר גם "מקום הלגיונות", וקשה להניח, שישבו יהודים ב"מקום הלגיונות".

את הלשון "בורגני הגולה" שבשה"ש זוטא מפרש אלון¹⁹ כמדינות הים, היינו, קיסרי וערי-החוף. ובין שכיוון ובין שלא כיוון בפירושו, הדעת נותנת שדברים אלה משקפים את המצב בתקופה מאוחרת יותר, ולא עוד אלא שבורגי הללו אינם בתחום ירושלים.

אבל יש עוד איזור אחד שאפשר היו בו בורגים כבר בתקופת הפלאוויים, היינו ה"לימס" שבנגב, שכנראה קבעו אספסיאנוס בגמר מלחמת שנות 66—70 לסה"נ²⁰. אין דבר זה מתנגד להיגיון כשאנו מניחים, שהיו בורגאריי יהודיים בחבל-ארץ זה למן המאה הב' לכל הפחות, משעה שחדל ה"לימס" להיות קו קדמי והגבול הועתק, עם הקמת הפרובינקייה ערביה, דרומה ומזרחה. במאה הד' היה שטח זה Saltus קיסרי²¹, והיה מיושב coloni או limitanei²². ולפי Notitia Dignitatum Orientis²³ יחידה שכבר היתה בארץ בתקופת הפלאוויים²⁴ החזיקה עוד במאה הד' מצד אחד בתחום זה (Moleatha).

18) Justin, *Apol.*, I, 47.

19) תולדות היהודים בא"י וכ', ע' 42.

20) *Pal. Jahrb.* 1930, 43 sqq.; 1931, 75 sqq.; *JPOS* XVIII, 149—160.

21) *Geor. Cypr.* 1026; *Rev. Bib.* 1906, 87 sqq.; Theodoret, *Quaest.*

I in *Paralip.* II, ch. XIV, Migne, P. G., LXXX, 828.

22) על עניין יישובם של חיילים משוחררים וכן של איכרים מן האחוות הקיסריות על הקרקע שבתחום הגבולות, עי' Rostovtzeff, *Storia econ. e soc. del imp. rom.*; Goodchild, *JRS*, XL, 1950, 30 sqq.; Richmond, *JRS* (1945), 23 sqq. 1946, 494, XXXV (1945), 23 sqq. לבורגים (באפריקה), עי' *CIL*, VIII, 8791, 9228.

23) 74, 46. 24) *Pal. Jahrb.*, 1930, 58.

הפרופ' שובה הציע²⁵) לבקש בחבל זה את אריסי ליבאניוס היהודים המרדנים²⁶;
ואם השערותו מכוונת, הרי ישבו יהודים אלה כאן לא פחות מארבעה דורות,
לפי עדותו של ליבאניוס עצמו, היינו מאמצע המאה הג' לכל הפחות. התיאור
הבא בויקרא רבה על הכורגים הערוכים לאורך נתיבי המדבר, נאה לסביבה
זו, ואפשר שגם "בורגני הגולה" האמורים בשיר השירים זוטא היו כאן. אף
ייתכן שהיהודים שישבו בכורגים של ה"לימס" הגנו על הכפרים היהודיים
שב"דרום", למן עין-גדי ועד הגרריטיקי, מפני שוסי המדבר.

ואמנם מוצאים אנו בארץ אחרת של האימפריה הרומית מין יישוב
מקביל מכמה בחינות ליישוב זה (המשוער) של יסודות בעלי נאמנות מפוקפת
באיזור הגבול — דהיינו, העמדת בריטונים (Brittones) מצפון-בריטניה
(מחבל ה-Lowlands. בין קווי ה-Clyde-Forth ו-Tyne-Solway)
לאורך ה"לימס הפנימי" של גרמניה העילית בימי אנטונינוס פיוס. באמצע
המאה הב'. חיילות אלה אורגנו בתור numeri, והועמדו בעורף של קו
הגבול "החיצוני" במקדודת משלהם, ועליהם השגיחו יחידות-עזר מהימנות²⁷.
יישובם של חקלאיים יהודיים בכורגים בהשגחת חיל-המצב של הלימס, שנעשה
בינתיים saltus קיסרי, אף-על-פי שהוסיף להיות תחום נידח ופראי — יכול
שהיה תולדתו של מרד בר-כוכבא ופרי ההרס הגדול שבא על כפרי יהודה²⁸.
מכל-מקום מוצאים אנו באותו איזור מְצָד רומי, שתוכניתו דומה בדיוק מופלא
לתוכנית שהיתה אופיינית לבורגוס, לפי השערותנו. כוונתי למצד תמר (קצר אל-
ג'הנייה ב'), היא תמרה הקדומה שלמזרחה של באר-שבע²⁹, והוא מורכב חצר
פנימית מוקפת שורות של חדרים לצדדיה בפנים החומות (ציור 2). אין זה בורגוס,
אלא מצד של חיל-מצב, אבל המקום שהוא בנוי שם עניין בו לנידון שלנו,

²⁵ בהרצאתו בפני הכינוס הטי' של החברה לחקירת הארץ ועתיקותיה בבאר-שבע, ועי'

Israel Exploration Journal IV (i), 1954, 48-9.

²⁶ Oratio 47, (Foerster) III, 404.

²⁷ Fabricius, ORL. X, 34-6; VII-IX, 51-4; Germ. VI, 1922, 31 sqq.; G. Macdonald, Roman Wall in Scotland, 1934, 49.

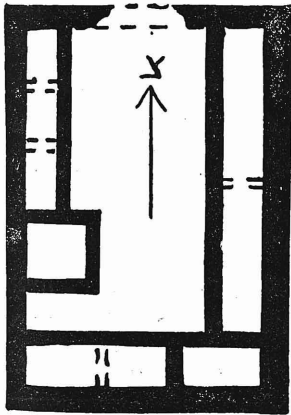
²⁸ Dio, LXIX, 14. אין דעתי מסכמת לדעת הפרופ' שובה (שם, 281'2), הרואה

בדברי תוס' עירובין פ"ד, ט' 142 (בורגנין... בזמן שדרכן ללון בעיר וכו') ובזמן שדרכן ללון
בשדה), עדות לדבר, שיושבי הכורגים החקלאיים לא שועבדו לקרקע בתקופה המוקדמת יותר;
שהרי "עיר" כאן אין במשמעה יישוב עירוני בנוסח המודרני, אלא "חיה" או "משק", והשווה
"רוש" יבמות, פ"ה, ח', ע"ד: לקח עיר אחת של עבדים ערלים מן הגוי.

²⁹ ZDPV. 1934, Plan 25, p. 257.

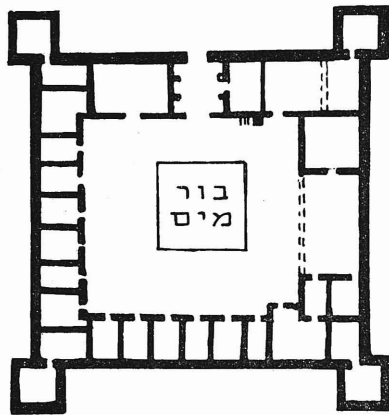
ואתה תוכנית חוזרת בתחנות-דרך ואכסניות מרובות לאורך דרכי הנגב ובעבר-הירדן. כמה מהן בלא ספק רומיות הן (כגון זו שבואדי אל-חסיניה בערבה) (30); אבל כמה וכמה מאלה שבעבר-הירדן מוצאן (לפי דעתם של קצת חוקרים) מתקופת-הברזל הקדומה ומתקופת הנבטים (31), אלא אפשר שנתחדש שימוש על-ידי הרומאים (32) (ציור 3).

כללו של דבר, כבר אנו מוצאים ארגון של רשת בורגי בארץ-ישראל בתקופת הפלאוויים, שעה שעדיין לא נמצא כמותם בשום מקום אחר של האימפריה הרומית. אמת, שבשאר ארצות האימפריה לא היתה ספרות דומה לספרות המשנה והגמרא באותה תקופה, והשימוש ב-*argumentum ex silentio* לעולם הוא כרוך בחשש תקלה. אבל ראינו שבארץ-ישראל התוכנית האופיינית לסוג בורגוס מסוים קדמה לתקופה הרומית, ויש מקום לשאול, שמא מקורו של טיפוס המבצר הזה בארץ-ישראל הוא או בסביבתה.

צ'ור 3

תחנת דרכים רומית בואדי אל חסיניה

צ'ור 2

מצד תמר (קצר אל-ג'הנייה ב')

(30) *ZDPV*, 1934, pl. 14. הנני מודה למר ע. ענתי שסייע עמי והעירני על

הספרות הדנה בעניין זה.

(31) גליק ב-*ASOR XIV, XV*. על דוגמאות בערבה ובעת"י עי' Brunnow, *Arab. Pet.* (1905), I, 26, fig. 10; 76, fig. 72; 83, fig. 79, etc.; Musil, *Arab. Pet.* (1908), I, 228, fig. 126; II, 229, fig. 152, *ASOR XIV*, pl. 11, 14, 16, 19; XV, pl. 20; *ZDPV* 1934, plan 17, 22.

(32) צורה זו של מצד רומי תחילת התפשטותה במערב האימפריה בראשית המאה הג'.